

УДК (UDC) 94 (430) «1939/1945»

DOI: <https://doi.org/10.21272/starovyna.2022.61.3>

ГОНЧАРЕНКО А. В., ЛЕБІДЬ А. Є., МУРАШКО К. О.*

СОЦІАЛЬНА СТІЙКІСТЬ ТА ПРОДОВОЛЬЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ НІМЕЧЧИНИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939–1945 рр.

Анотація. У статті досліджено проблему соціальної стійкості та продовольчого забезпечення населення Німеччини в період Другої світової війни 1939–1945 рр.

З'ясовано, що централізована система продовольчого забезпечення, запроваджена в Німеччині під час Другої світової війни, відіграла важливу роль у постачанні населення мінімальним набором провізії. Висвітлено політику нацистського режиму щодо своїх громадян з метою економії продовольства. Встановлено, що успішне вирішення проблеми продовольчої безпеки населення було для Третього Рейху одним з першочергових завдань, від якого залежала перемога над противником, нормальне функціонування держави і провідних галузей народного господарства. Охарактеризовано, як в умовах існуючих обмежень тоталітарно-авторитарної Німеччини рішення приймалися на користь одних і за рахунок інших.

Ключові слова: Німеччина, Третій Рейх, Друга світова війна 1939–1945 рр., соціальна стійкість, продовольче забезпечення.

На початку ХХІ ст. Друга світова війна 1939–1945 рр. залишається однією з найбільш актуальних та дискусійних тем у світовій науковій думці. Зарубіжним та вітчизняним дослідникам ще необхідно провести кропітку роботу щодо об'єктивного вивчення різних її аспектів, у тому числі у соціальній сфері, перш за все, таких як життя простої людини, стратегії її виживання у складних військових реаліях.

У період Другої світової війни у більшості європейських країн активно застосовувався принцип нормованого постачання продовольчих товарів, брак яких через переведення всіх потужностей економіки, в тому числі в

---

* Гончаренко Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, Сумський державний університет. ORCID: 0000-0003-4281-8735.

Лебідь Андрій Євгенович – доктор філософських наук, професор, Сумський державний університет. ORCID: 0000-0001-9100-0273.

Мурашко Катерина Олександрівна – студентка Сумського державного університету.

аграрному секторі, на потреби армії особливо гостро став відчуватися з посиленням бойових дій.

Джерельна база та історіографія порушеної нами проблематики багаточисельна. З поміж великої кількості робіт, перш за все, необхідно виокремити німецьких дослідників Г. Кайдерлінг і П. Штульц [5], Б.-Дж. Вендт [22], А. Туз [21].

Питання продовольчого забезпечення населення Німеччини під час Другої світової війни вивчали радянські історики В. Висоцький [2], В. Фомін [12].

У сучасній російській історіографії різні аспекти внутрішньополітичного курсу Третього Рейху досліджували Є. Осокіна [8], Н. Платошкін [9], В. Беспалов [1], К. Залесский [3], І. Емірханов [18].

В українській історичній науці практично відсутні праці, присвячені вивченню проблеми продовольчої безпеки населення Німеччини в період Другої світової війни 1939–1945 рр.

Аналіз історіографії проблеми дозволяє зробити висновок, що в науковій літературі присутній фактичний матеріал з поставлених у роботі проблем, окреслені основні напрямки внутрішньополітичного курсу нацистського режиму під час Другої світової війни, а також з окремих питань продовольчого забезпечення країни. Проте дослідники не приділяють достатньої уваги формуванню системи продовольчого забезпечення населення Німеччини в контексті соціальної стійкості і вивчають її побіжно як одну з проміжних проблем внутрішньої політики Третього Рейху.

Саме тому в дослідженні, яке спирається на офіційні публікації документів та на роботи учених різних країн, зроблено спробу проаналізувати заходи, здійснені керівництвом Німеччини щодо забезпечення продуктами харчування власного населення та його окремих соціальних категорій у контексті державної політики в період Другої світової війни 1939–1945 рр. Крім того, розглянуто німецьку тоталітарно-авторитарну модель соціальної стійкості в контексті кризових явищ воєнного часу.

В мирний час Німеччина імпортувала найважливіші види продовольства, особливу потребу в якому вона відчувала під час двох світових воєн. Враховуючи негативний досвід Першої світової війни 1914–1918 рр. нацистське керівництво з метою формування необхідних продовольчих запасів здійснило низку заходів – це, перш за все, імпорт зерна [20, с. 918] і перебудова структури споживання з метою економії та спонукання населення до вживання продуктів, які виробляються переважно в самій Німеччині.

Ще у серпні 1936 р. на секретній нараді глава нацистської Німеччини Адольф Гітлер поставив завдання мобілізувати всі ресурси країни для майбутньої війни. Зокрема, було заборонено використовувати картоплю для виготовлення спирту, усі вільні сільськогосподарські площі були задіяні для вирощування продуктів харчування [21, с. 189]. Крім того, в 1937–1938 рр. у Німеччині було введено заборону на відгодовування худоби хлібними злаками [12, с. 64-65].

Внаслідок цього споживання картоплі та м'яса (в основному свинини) в 1939 р. на душу населення склало відповідно 188,7 кг та 48,5 кг замість 172 кг та 44,9 кг у 1929 р. Натомість споживання натуральної кави, знизилося з 2,2 кг до 1,5 кг, як, втім, і споживання жирів: з 18,8 кг до 18 кг [9, с. 54].

Координацію роботи у цій сфері в нацистській Німеччині було покладено на центральний «Продовольчий комітет» («*Reichsnährstand*»), який перебував у підпорядкуванні міністерства продовольства, і підкомітети у землях і провінціях, які займалися створенням сировинних запасів і розподілом провізії. Ще напередодні Другої світової війни у країні були створені об'єднання з основних продуктів харчування (риба, яйця, пиво, овочі, картопля, молоко, м'ясо, цукор), які займалися розробкою планів щодо регламентування видачі та отримання продовольства [12, с. 64].

Крім закликів до економії уряд Третього Рейху намагався впливати на структуру споживання через цінову політику та карткову систему. Надлишок картоплі і житнього хлібу (пшениці в Німеччині завжди не вистачало) в 1939 р. був вкрай дешевим; у той час як дефіцитні продукти надто дорогі [9, с. 54].

27 серпня 1939 р. було запроваджено картки на деякі види продовольства (робітникам – 685 г хліба на добу, м'яса – 170 г, жирів – 110 г). При цьому загальна калорійність пайка робітника становила 4652 ккал, «обивателя» – 2570 ккал. 25 вересня 1939 р. за картками почали розподілятися практично всі основні продукти харчування – хліб, м'ясо, молоко, жири, цукор, мармелад [9, с. 54].

Кожному громадянину Німеччини відпускалася певна щотижнева норма «карткових» продуктів. Проте за своєю якістю вони вже не відповідали довоєнному часу. У борошно підмішувалися відходи, молоко розбавлялося водою, а замість олії та вершкового маргарину ввели так званий єдиний маргарин з незначною кількістю тваринних жирів. Німецьке населення закликали готувати прості страви – варити картоплю лише «в мундирі», щоб не чистити її (були опубліковані спеціальні збірки «народних військових рецептів») і не викидати залишки та відходи їжі. Нацистська пропаганда успішно доводила, що обмеження в тилу необхідні для того, щоб

солдати на фронті щодня їли добротний хліб (з вмістом жита не менше 82%) та свіже м'ясо, а також у достатній кількості овочі та ковбасні консерви.

Американський журналіст Вільям Ширер, який у 30-х рр. ХХ ст. працював у Німеччині, відзначав у своєму щоденнику: «Після початку Другої світової восени 1939 р. Німеччина втратила доступ до більшості сировинних товарів – від продовольства до руди та бавовни. Особливо важким було становище з м'ясом. На продовольчі картки у Третьюму Рейху видавали мінімум м'яса, жирів та цукру, вся країна трималася на хлібі, капусті та картоплі» [14, с. 188].

Успішний «бліцкриг» на Західному фронті у 1940 р. (окупація Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу та Франції) призвів до істотного покращення продовольчого постачання населення Німеччини насамперед за рахунок ввезення з Данії, Франції та Нідерландів м'ясних і молочних продуктів. Не дивлячись на це, нацистське керівництво, звичайно, розуміло, що в питанні забезпечення країни та збройних сил продовольством воно балансує на вістрі ножа і будь-які непередбачені обставини, насамперед затягування бойових дій, можуть призвести до збоїв у постачанні на фронті, а в тилу просто до голоду.

Влада жорстко боролася з будь-якими спробами забороненої торгівлі за вільними цінами (у газетах постійно публікувалися звіти про судові процеси над «акулами чорного ринку», «плутократами» та «шкідниками»), з одного боку, а з іншого – особливу увагу приділяли впровадженню нових технологій щодо виробництва штучних вітамінів, збереженню продуктів шляхом нових форм консервування, заморозки та висушування, розвитку присадибних господарств, запровадження «нем'ясних» днів, посилення режиму економії.

Урожай зернових у Німеччині в 1941 р. був дуже поганим – 23,6 млн т, запаси зерна скоротилися до 1,8 млн т [20, с. 919], причому ці дані належать до так званої «Великої Німеччини» – тобто з урахуванням приєднаних до Рейху територій Польщі, Югославії, Франції та Люксембургу, що робило неминучим зниження норм видачі основних продуктів за картками фактично рівня напівголодного існування. Є дані, що саме цей факт і призвів до початку війни з СРСР на момент сезону жнив. Розраховуючи на швидке захоплення, перш за все, України, нацистська Німеччина сподівалася в зародку ліквідувати голод, який насувався на країну. Проте опір радянських військ саме на південній ділянці радянсько-німецького фронту та евакуація на схід майже всіх запасів продовольства та живої худоби на той час перекреслили ці плани.

Внаслідок браку зернових довелося забити багато худоби, на чверть зменшилося поголів'я свиней, починаючи з червня 1941 р. було скорочено

норму м'яса за картками. Крім того, було введено два «нем'ясні дні» на тиждень, почалися перебої з картоплею, замість звичайного пива вироблялося так зване легке пиво зі зниженим вмістом ячменю; не вистачало вина, що стало наслідком поганого врожаю винограду і переорієнтації частини сільськогосподарських площ під зернові. Відсутність вина і пива – двох «статусних» продуктів мирного часу – стало для багатьох німців очевидним показником рівня життя, що знижувався, вселяла невпевненість у результатах війни і зводила нанівець всю радість від повідомлень про перемоги на східному фронті [9, с. 56].

Становище Німеччини помітно загострилося після початку військових дій із СРСР. В перший місяць німецько-радянської війни 1941–1945 рр. середні норми харчування у Третьому Рейху становили: хліб – 900 грамів, крупа – 600, м'ясо – 2800, жири – 1360, цукор – 1120, мармелад – 700, водночас постачання картоплею був обмежено. Денна норма хліба становила 321 г, м'яса – 100 г. Деякі товари (молочна продукція) довгий час підлягали регламентації. З кожним місяцем воєнних дій становище у продовольчому забезпеченні громадян нацистської Німеччини дедалі більше погіршувалося (Таблиця 1).

Таблиця 1. Середні норми видачі продуктів у Німеччині у період Другої світової війни (у грамах) [4, с. 452]

Період видачі	Хліб	Крупа	М'ясо	Жири	Цукор	Мармелад	Примітки
30.06.-27.04. 1941 р.	900	600	1600	1050	900	700	Картопля – без обмежень
31.05.-27.06. 1943 р.	900	600	1000	800	900	700	Картопля – 1200
30.04.-27.05. 1945 р.	580	300	1000	500	375	–	Картопля – 1000

Крім нормованого розподілу в країні продовжував існувати вільний продаж продовольчих товарів. Проте продукти харчування на ринках населених пунктів Німеччини коштували дорого і не завжди були доступні звичайному обивателю. Крім того, воєнні дії, що тривали та подальше погіршення економічного стану в країні знецінили німецьку марку, внаслідок чого на початку 1944 р. у Німеччині стали користуватися переважно натуральним обміном – за 10 сигарет можна було отримати 50 грамів м'яса, гуска йшла вже за три пляшки коньяку [3].

Ситуація загострилася настільки, що міністерство харчування та сільського господарства нацистської Німеччини заперечувало проти планів Германа Герінга (відповідального за військову економіку) щодо примусового направлення до країни мільйонів робітників із окупованих регіонів СРСР,

оскільки не могло гарантувати забезпечення цих людей елементарним набором продуктів. У відповідь на це Герман Герінг зазначив, що східних рабів можна годувати м'ясом кішок та кониною, на що новий міністр харчування Герберт Баке, який у травні 1942 р. змінив на цій посаді Вальтера Дарре, зауважив, що у Рейху кішок недостатньо, а конину вже давно із задоволенням їдять самі німці [20, с. 620].

У грудні 1941 р. встановлюються норми постачання для зайнятих на роботі радянських військовополонених та східних робітників – на тиждень дорослі чоловіки, які працювали цілий світловий день, отримували 16,4 кг брукви або капусти, 2,6 кг «хліба» (який на 60% складався з відходів борошномельного виробництва, 25% очищення цукрових буряків і на 10% соломи), 3 кг картоплі, 250 г конини та м'ясних відходів, 130 г жиру, 150 г «поживної речовини» (дріжджі), 70 г цукру та трохи більше двох літрів знежиреного молока [9, с. 56]. Формально ці норми нібито гарантували 2500 ккал на добу, але, по-перше, вони не дотримувалися, по-друге, відсутність білків і протеїнів негативно позначилася на забезпеченні нормальної життєдіяльності організму. Про якість хліба і говорити нічого – шлунок людини його просто не міг засвоїти. Тому смертність військовополонених від голоду була жахливою.

У березні 1942 р. у Німеччині різко скоротилася норма продуктів за картками, що викликало одностайне невдоволення населення. Звичайний споживач (40% населення країни, за винятком дітей, літніх людей, утриманців, працівників військової промисловості) почав отримувати на тиждень 2 кг хліба, 206 г жирів і 300 г м'яса. Натуральна кава та шоколад повністю зникли з обігу [9, с. 56].

Постачання населення за продуктовими картками в Німеччині було диференційованим і залежало від низки обставин – національності, виконуваних робіт тощо. Так, відповідно до інструкцій 1942 р. була заборонена видача звичайних продовольчих карток євреям, які проживають у Німеччині, а також німцям, які перебували в офіційному шлюбі з ними. Німецьким євреям видавали спеціальні картки з позначкою “*Jude*”, якими вони отримували продукти, крім м'яса, хлібобулочних виробів із пшеничного борошна, молока та яєць [15, с. 242].

Більш високі норми постачання продовольчих товарів у Німеччині були передбачені для робітників, зайнятих важкою фізичною працею, а також працюючих у нічних та подовжених змінах. Додаткові норми продовольства були передбачені також і для робітників, які перевиконували свій план. Всім іншим категоріям дорослого населення Німеччини (приблизно 40% від загальної кількості мешканців країни) виділялися однакові обсяги продовольчих товарів [8, с. 247; 15, с. 242].

Окремо слід згадати сферу громадського харчування, робота якої в Німеччині до кінця війни була повністю паралізована. Це було пов'язано з низкою обставин – призов до армії працівників сфери громадського харчування, гостра нестача продовольства, а також відсутність підтримки цієї галузі з боку офіційної влади [3].

Гестапо (*Geheime Staatspolizei*) відзначало зростання різноманітної критики на адресу влади, особливо серед робітників і домогосподарок, у тому числі саркастичної. Служба безпеки (*Sicherheitsdienst des Reichsführers SS* – СД) фактично щотижня (а іноді й частіше) проводила аналіз настроїв населення та повідомляла про них керівництву країни у спеціальних секретних доповідях, що іменувалися «повідомленнями з Рейху» (*Meldungen aus dem Reich*). Агенти СД слухали, про що говорять німці на вулицях та робочих місцях.

Навесні 1942 р., згідно а даними СД, німців цікавили не перемоги Ервіна Роммеля у Північній Африці і не зведення зі Східного фронту, а вкрай незадовільне постачання. Наприклад, у повідомленні від 30 березня 1942 р. СД зазначало, що на багатьох підприємствах у Дрездені, Франкфурт-на-Майні та інших, майстрам, начальникам цехів та директорам підприємств довелося докласти чимало зусиль, щоб заспокоїти робочих, особливо жінок-матерів [16, с. 3543].

Уперше з початку Другої світової війни нацистському керівництву Німеччини не вдавалося забезпечити безперебійне постачання населення картками навіть за зниженими нормам. У багатьох містах зникли маргарин та мармелад, без яких німці тоді не уявляли свого сніданку. Яйця перетворилися на предмет розкоші. Тільки у столичному районі Берлін-Бранденбург протягом січня 1942 – лютого 1942 рр. недопостачання мармеладу в торгово-розподільчу мережу склало 543 т [16, с. 3544].

Пізніше, у квітні-травні 1942 р., СД зазначало, що близько половини школярів у деяких регіонах країни були змушені вирушати до школи не поснідавши. Напівголодне існування більшості «арійського» населення спричинило вкрай неприємні для нацистського керівництва проблеми расового порядку. Наприклад, італійські робітники у Німеччині харчувалися краще ніж німці, оскільки отримували продуктові посилки з батьківщини. Італійці демонстративно чистили чоботи маргарином на очах німців. СД відзначало, що деякі німецькі жінки готові переспати із «расово неповноцінними» іноземними робітниками за плитку шоколаду [9, с. 57].

Щоб уникнути поширення хвороб, спричинених нестачею вітамінів, офіційна пропаганда закликала німців більше не варити овочі, а обережно тушити. Лікарі по радіо рекламували різні дикорослі рослини як джерело вітамінів (кропиву, жеруху, будяк, кульбабу тощо).

Навесні 1942 р. Гестапо та СД фіксували небувале зростання «чорного ринку» продуктів харчування та спроб городян нелегально придбати продукти у мешканців села. Відзначалося невдоволення робітників і службовців тим, що багато торговців та бізнесменів харчувалися майже розкішно за рахунок або накопичених до війни запасів, або нелегально здобутих на «чорному ринку» продуктів. Такі настрої загрожували підірвати нацистський міф про єдину німецьку «народну спільноту», в якій усі верстви населення однаково несуть тяготи війни. І жодні жорсткі заходи кримінального переслідування (концтабір, а в окремих випадках і смертна кара) не допомагали зробити всіх рівними перед голодом [9, с. 57].

У багатьох ресторанах та їдальнях значно зменшилися порції других страв, що відпускалися за картками. Тепер наїстися можна було лише взявши дві-три порції. З пропагандистською метою на підприємствах громадського харчування в січні 1942 р. за картками запровадили «страву польової кухні» (*Feldk chengericht*), яка мала символізувати єднання тилу з фронтом і, крім того, була досить ситною. Проте фактично ця страва замінила всі інші, і меню ресторанів та їдалень скоротилося до двох-трьох найменувань [9, с. 57].

Нацистська пропаганда всіляко підкреслювала, що скорочено норми постачання і військ на фронті. Але це кидало обивателів у ще більшу зневіру – як можна воювати при такому харчуванні, якщо при ньому і працювати майже неможливо. Дійсно, норми постачання вели до падіння продуктивності праці, особливо в машинобудуванні та вуглевидобутку.

Проблеми у продовольчій сфері Німеччини стали однією з причин ухвалення нацистським режимом у січні 1942 р. рішення про «остаточне врегулювання єврейського питання», що призвело до винищення у найкоротші терміни єврейського населення в окупованих Третім Рейхом територіях. У травні-серпні 1942 р., коли геноцид єврейського населення відбувався повним ходом, у Польщі, рейхсфюрер СС Г. Гімлер вимагав від тамтешньої влади відповідного скорочення споживання продовольства, а Герберт Баке пояснював знищення польських євреїв продовольчими труднощами. Посилилося також пряме пограбування окупованих східних територій, перша за все, України. Нацистський фюрер А. Гітлер висловив обурення тим, що німці голодують, у той час як вермахт окупує Україну, і наказав Ернсту Заукелю, відповідальному за використання іноземної примусової праці в Німеччині, зробити все можливе для викачування продовольства з України, навіть якщо для цього доведеться «мобілізувати все єврейство Європи та організувати живий ланцюг передачі ящиків з продуктами» [20, с. 624]. Втім, пограбування відчували всі окуповані території.

У 1942–1943 рр. Німеччина вилучила з окупованих країн 5 млн т зерна (роком раніше – близько 2 млн т), 8,78 млн т у перерахунку на зерно жирів та

м'яса. З Польщі до Німеччини надходило більше половини жита, що імпортувалося, 66% вівса і 52% картоплі. Другою за значенням «житницею» Третього Рейху була Україна. Проте у 1943 р. нацисти вивезли з окупованої території СРСР (згідно з німецькими даними) 4,37 млн т зерна, 495 тис. т м'яса, 723 тис. т харчових олій та жирів, 1,9 млн т картоплі. Все це дозволило німецькій владі у жовтні 1942 р. збільшити норми видачі населенню продовольства за картками.

Пограбування України і Польщі та примусовий імпорт продуктів із окупованих країн Західної Європи, геноцид євреїв та слов'ян не могли вирішити продовольчу проблему в Німеччині. У 1943 р. німецьке населення отримувало у середньому на день 2000 ккал, що було нижче нормального для людини рівня, але все ще дозволяло не померти з голоду [17].

У хліб почали активно додавати картоплю та ячмінь, що викликало нарікання з боку населення. З продажу зникли консерви, оскільки жерсть використовувалася для військових потреб. Солодощі стали предметом небаченої розкоші. На початку 1943 р. у Німеччині почало продаватися так зване просте пиво (*Einfachbier*). Через темний колір багато німців спочатку вважали, що в ньому більше поживних речовин. Але смак нового напою явно говорив про інше, і пиво користувалося популярністю переважно серед іноземних робітників. Єдиним променем світла в цьому похмурому існуванні стала гарна якість вина врожаю 1943 р. (особливо білого бургундського).

У 1943 р. на кожного дорослого мешканця Німеччини у середньому відводилося 131,2 кг хліба, 18,8 кг м'яса, 11,6 кг жирів, 168 кг картоплі, 16,5 кг цукру та 3,3 кг ерзац-кави [9, с. 58].

Голоду вдалося уникнути і в 1944 р., перш за все, завдяки планомірному викачуванню продовольчих ресурсів із окупованих країн Західної Європи, громадяни яких на відміну від німців дійсно голодували. Взимку 1943–1944 рр. населення Бельгії отримувало на добу 1320 ккал, Франції – 1080 ккал, Польщі – 855 ккал, у той час як добова калорійність продовольчого споживання для німців дорівнювала 1980–2000 ккал. Наприкінці 1944 р. німці споживали у середньому на добу 96 г м'яса і риби сумарно (до війни – 163 г), 340 г молока (379 до війни), 21 г вершкового масла (23), 9 г яєць (18), 8 г маргарину (24), 573 г картоплі (486), борошна – 318 г (282 г) [18]. При цьому спостерігалися суттєві відмінності у забезпеченні продовольством міського та сільського населення. Городяни отримували тільки норму за картками, та й то не завжди, у той час як сільське населення харчування за картками в основному не потребувало.

Фактично до капітуляції у травні 1945 р. Третьому Рейху вдалося підтримувати більш менш нормальне забезпечення населення продуктами

харчування завдяки заздалегідь зробленим запасам і за рахунок вивезення товарів продовольчого призначення з окупованих країн і регіонів.

Хоча кількість калорій добового раціону неухильно знижувалася і взимку 1944–1945 рр. не перевищувала 1670 г, проте про явний голод говорити не доводилося. Бойові дії на території нацистської Німеччини призвели майже до повної втрати врожаю 1945 р. – було зібрано лише 1,33 млн т зернових та 8,5 млн т картоплі [19]. І якби не постачання продовольства із країн-переможниць, населенню Німеччини загрожував би масовий голод.

У липні-грудні 1945 р. із Великої Британії та США до Німеччини було поставлено 400 тис. т пшениці, 30 тис. т ячменю та 35 тис. т до картоплі. Американська військова адміністрація в підконтрольній зоні окупації Німеччини змогла гарантувати населенню видачу продуктів за картками лише в обсязі трохи більше 1330 ккал щодня (до грудня 1945 р.). У британській окупаційній зоні населенню за картками видавали продовольства з розрахунку 1050 ккал на добу, у французькій зоні окупації німці отримували за картками близько 900 ккал, а голодною зимою 1947 р. іноді трохи більше половини навіть від цієї мізерної кількості [9, с. 58].

Продовольчу допомогу німцям на підконтрольних йому територіях здійснював і СРСР. Наприкінці квітня 1945 р. було ухвалено рішення про постачання населенню Берліна продовольства за нормами, що існували під час війни – дорослі мали отримувати на добу 200 г хліба, 400 г картоплі, 25 г м'яса, 10 г цукру та солі, 2 г кави [2, с. 71].

Вже після завершення війни радник берлінського магістрату Й. Орлопп зазначав щодо цього: «Російській окупаційній владі достатньо було лише на кілька днів надати Берлін самому собі, і його населення загинуло б з голоду» [5, с. 23].

Оскільки продовольства в місті практично не залишилося, 4 травня 1945 р. почалися поставки для населення з фондів радянської армії борошна, м'яса та картоплі. Тільки з запасів 1-го Білоруського фронту для берлінців було виділено 6 тис. т борошна, 1250 т м'яса, 12 тис. т картоплі, 500 т цукру, 65 т кави. Зауважимо, що в 1945 р. у СРСР валова продукція сільського господарства становила лише 60% від рівня 1940 р. [9, с. 59].

15 травня 1945 р. для всіх німців було введено карткову систему. Залежно від категорії постачання дорослий німець отримував на день 300–600 г хліба, 20–100 г м'яса, 30–80 г крупи, 7–30 г жирів, 400 г картоплі, 15–25 г цукру. Найвищі пайки за картками (тільки для Берліна було випущено 2 млн карток і ще 200 тис. надруковані як резервні) отримували робітники на виробництві, а також вчені та лікарі [9, с. 59]. У червні 1945 р. берлінським дітям почали регулярно видавати молоко.

Таким чином, відповідно до компонентів ризиків Т. Кеннона [17] можна зробити наступні висновки щодо механізмів соціальної стійкості та продовольчого забезпечення населення Німеччини у період Другої світової війни 1939–1945 рр.

У Третньому Рейху карткова система продовольчого забезпечення не змогла повністю покрити потреби населення в харчуванні. Зазначені норми постачання забезпечували лише мінімальний рівень споживання цивільного населення в цих країнах. Значна частина громадян Німеччини продовжувала відчувати голод, що провокувало зростання випадків смертності та інфекційних захворювань, таких як туберкульоз, цинга, дистрофія та ін. Випадки систематичного недоїдання стали повсякденною реальністю для різних соціальних категорій населення – працівників промислових підприємств, інтелігенції, селян та ін.

В країні було введено жорсткий ліміт на продовольче постачання. Німецька карткова система періоду Другої світової війни не була значно стратифікованою. Переваги у постачанні мали, як правило, лише військовослужбовці.

Внаслідок панування авторитарного управління в Німеччині модель продовольчого забезпечення реалізовувалася за рахунок населення держав, які опинилися під окупаційною владою. А єврейське населення Третнього Рейху було найбільш вразливим. У країні також існувала система відповідних центральних і місцевих органів управління, що опікувалися продовольчою безпекою населення та реагували на нові виклики воєнного стану.

Отже, централізована система продовольчого забезпечення, запроваджена в Німеччині в період Другої світової війни 1939–1945 рр., відіграла важливу роль у постачанні населення мінімальним набором провізії. В умовах гострої нестачі продовольства уряд країни почав закликати своїх громадян до економії, яка, на його думку, наближала перемогу над супротивником. У зв'язку з цим успішне вирішення проблеми продовольчої безпеки населення виступало для нацистського режиму як одне з першочергових завдань, від нього залежала перемога над противником, нормальне функціонування держави та провідних галузей народного господарства. Сам тому, розглядаючи приклад тоталітарно-авторитарної Німеччини отримуємо ілюстрацію того, як в умовах існуючих обмежень рішення приймалися на користь одних і за рахунок інших.

Література і джерела

1. Беспалов В.А. Западноберлинский транзит (1945–1971): дипломатия холодной войны. М.: РИСИ, 2015. 322 с.
2. Высоцкий В.Н. Западный Берлин и его место в системе современных международных отношений. М.: Мысль, 1971. 483 с.

3. Залесский К.А. Цена победы. Быт в Германии в 1944 году. URL: <https://diletant.media/articles/32036523>.
4. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. Пер. с нем. Л.К. Камоловой. СПб.; М.: Полигон; АСТ, 1998. 640 с.
5. Кайдерлинг Г., Штульц П. Берлин 1945-1975. Пер. с нем. М.: Прогресс, 1976. 480 с.
6. Кузнецова О. Д., Аверченко М. А. Организация продовольственного снабжения в годы Великой Отечественной войны. Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки». 2015. № 3. С. 52-67.
7. Орлов И. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. М.: Высшая школа экономики, 2010. 320 с.
8. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. М.: РОССПЭН, 1999. 271 с.
9. Платошкин Н. Н. Обеспечение населения Германии продуктами питания в годы Второй мировой войны. Военно-исторический журнал. 2011. № 7. С. 54-59.
10. Рогожникова Н. Е. Продовольственный вопрос и товарно-денежные отношения в годы Великой Отечественной войны. URL: http://edu.tltsu.ru/sites/sites_content/site76/html/media40408/R_Prodovolstvenni.doc.
11. Советская повседневность и массовое сознание. 1939–1945. Сост.: А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. М. РОССПЭН, 2003. 472 с.
12. Фомин В.Т. Фашистская Германия во Второй мировой войне (сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г.). М.: Наука, 1978. 327 с.
13. Хлеб войны лёгким не бывает. URL: <https://topwar.ru/61103-hleb-voyny-legkim-ne-byvaet.html>.
14. Ширер У. Берлинский дневник. Европа накануне Второй мировой войны глазами американского корреспондента. М.: Центрполиграф, 2002. 508 с.
15. Эмирханов И.А. Продовольственный вопрос в повседневной жизни гражданского населения Европы в условиях Второй мировой войны: СССР, Германия, Великобритания (сравнительный анализ). Манускрипт. 2018. № 11. С. 240-244.
16. Boberach H. (Hrsg.) *Meldungen aus dem Reich*. Band 10. Herrsching: Pawlak Verlag, 1984.
17. Cannon. T. Reducing People's Vulnerability to Natural Hazards: Communities and Resilience, WIDER Working Paper Series RP2008-34, World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER). 2008. URL: https://www.academia.edu/11829527/Reducing_People_s_Vulnerability_to_Natural_Hazards_Communities_and_Resilience.
18. Ernährung, essen und trinken 1943. URL: <https://chroniknet.de/extra/zeitgeschichte/1943-kartoffel-grundnahrungsmittel>.
19. Ernährung, essen und trinken 1944. URL: <https://chroniknet.de/extra/zeitgeschichte/1944-kalorienzufuhr-anstelle-von-gaumenfreuden>.
20. Ernährung, essen und trinken 1945. URL: <https://chroniknet.de/extra/zeitgeschichte/1945-nahrungsmittelnot-waechst>.
21. Tooze A. *Ökonomie der Zerstörung: die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2007. 926 s.
22. Wendt B.-J. *Grossdeutschland. Aussenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1987. 256 s.

References

1. Bepalov V. A. Zapadnoberlinskiy tranzit (1945–1971): diplomatiya kholodnoy voyny. M.: RISI, 2015. 322 s.
2. Vysotskiy V. N. Zapadnyy Berlin i ego mesto v sisteme sovremennykh mezhdunarodnykh otnosheniy. M.: Mysl', 1971. 483 s.
3. Zaleskiy K. A. Tsena pobedy. Byt v Germanii v 1944 godu. URL: <https://diletant.media/articles/32036523>.
4. Itogi Vtoroy mirovoy voyny. Vyvody pobezhdennykh. Per. s nem. L.K. Kamolovoy. SPb.; M.: Poligon; AST, 1998. 640 s.
5. Kayderling G., Shtul'ts P. Berlin 1945–1975. Per. s nem. M.: Progress, 1976. 480 s.
6. Kuznetsova O. D., Averchenko M.A. Organizatsiya prodovol'stvennogo snabzheniya v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya «Istoriya i politicheskie nauki». 2015. № 3. S. 52-67.
7. Orlov I. B. Sovetskaya povsednevnost': istoricheskiy i sotsiologicheskiy aspekty stanovleniya. M.: Vysshaya shkola ekonomiki, 2010. 320 s.
8. Osokina E. A. Za fasadom «stalinskogo izobilya»: raspredelenie i rynek v snabzhenii naseleniya v gody industrializatsii. 1927–1941. M.: ROSSPEN, 1999. 271 s.
9. Platoshkin N. N. Obespechenie naseleniya Germanii produktami pitaniya v gody Vtoroy mirovoy voyny. Voenno-istoricheskiy zhurnal. 2011. № 7. S. 54-59.
10. Rogozhnikova N. E. Prodovol'stvennyy vopros i tovarno-denezhnye otnosheniya v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. URL: http://edu.tltsu.ru/sites/sites_content/site76/html/media40408/R_Prodovolstvenni.doc.
11. Sovetskaya povsednevnost' i massovoe soznanie. 1939–1945. Sost.: A. Ya. Livshin, I. B. Orlov. M. ROSSPEN, 2003. 472 s.
12. Fomin V. T. Fashistskaya Germaniya vo Vtoroy mirovoy voyne (sentyabr' 1939 g. – iyun' 1941 g.). M.: Nauka, 1978. 327 s.
13. Khleb voyny legkim ne byvaet. URL: <https://topwar.ru/61103-hleb-voyny-legkim-ne-byvaet.html>.
14. Shirer U. Berlinskiy dnevnik. Evropa nakanune Vtoroy mirovoy voyny glazami amerikanskogo korrespondenta. M.: Tsentrpoligraf, 2002. 508 s.
15. Emirkhanov I. A. Prodovol'stvennyy vopros v povsednevnoy zhizni grazhdanskogo naseleniya Evropy v usloviyakh Vtoroy mirovoy voyny: SSSR, Germaniya, Velikobritaniya (sravnitel'nyy analiz). Manuskript. 2018. № 11. S. 240-244.
16. Boberach H. (Hrsg.) Meldungen aus dem Reich. Band 10. Herrsching: Pawlak Verlag, 1984.
17. Cannon. T. Reducing People's Vulnerability to Natural Hazards: Communities and Resilience, WIDER Working Paper Series RP2008-34, World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER). 2008. URL: https://www.academia.edu/11829527/Reducing_People_s_Vulnerability_to_Natural_Hazards_Communities_and_Resilience.
18. Ernährung, essen und trinken 1943. URL: <https://chroniknet.de/extra/zeitgeschichte/1943-kartoffel-grundnahrungsmittel>.
19. Ernährung, essen und trinken 1944. URL: <https://chroniknet.de/extra/zeitgeschichte/1944-kalorienzufuhr-anstelle-von-gaumenfreuden>.
20. Ernährung, essen und trinken 1945. URL: <https://chroniknet.de/extra/zeitgeschichte/1945-nahrungsmittelnot-waechst>.
21. Tooze A. Ökonomie der Zerstörung: die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2007. 926 s.
22. Wendt B.-J. Grossdeutschland. Aussenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1987. 256 s.

ANATOLIY V. GONCHARENKO, ANDRIY E. LEBID,
KATERYNA O. MURASHKO
(Sumy State University, Ukraine)

**SOCIAL STABILITY AND FOOD SECURITY OF THE GERMAN
POPULATION DURING WORLD WAR II 1939–1945**

***Abstract.** The article investigates the problem of social stability and food securement of the German population during the Second World War 1939–1945. It is found that the centralized system of food security introduced in Germany during the Second World War played an important role in providing the population with a minimum set of provisions. The policy of the Nazi regime towards its citizens in order to save food is highlighted. It was established that the successful solution of the problem of food security of the population was one of the primary tasks for the Third Reich, on which the victory over the enemy, the normal functioning of the state and the leading branches of the national economy depended. It is characterized how, under the existing restrictions of totalitarian-authoritarian Germany, decisions were made in favour of some and at the expense of others.*

***Key words:** Germany, Third Reich, World War II 1939-1945, social stability, food security.*

Отримано 15.10.2022 р.